

SWETLANA MENGEL (HG.)

SLAVISCHE WORTBILDUNG IM VERGLEICH

SLAVICA VARIA HALENSIA

HERAUSGEGEBEN VON
ANGELA RICHTER UND SWETLANA MENGEL

MARTIN-LUTHER-UNIVERSITÄT HALLE-WITTENBERG

SVH = BAND 12

LIT

SWETLANA MENGEL (HG.)

SLAVISCHE WORTBILDUNG
IM VERGLEICH

THEORETISCHE UND PRAGMATISCHE ASPEKTE

LIT

Bibliografische Information der Deutschen Nationalbibliothek

Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in der Deutschen Nationalbibliografie; detaillierte bibliografische Daten sind im Internet über <http://dnb.d-nb.de> abrufbar.

ISBN 978-3-643-12750-1

© LIT VERLAG Dr. W. Hopf Berlin 2014

Verlagskontakt:

Fresnostr. 2 D-48159 Münster

Tel. +49 (0) 2 51-62 03 20 Fax +49 (0) 2 51-23 19 72

E-Mail: lit@lit-verlag.de <http://www.lit-verlag.de>

Auslieferung:

Deutschland: LIT Verlag Fresnostr. 2, D-48159 Münster

Tel. +49 (0) 2 51-620 32 22, Fax +49 (0) 2 51-922 60 99, E-Mail: vertrieb@lit-verlag.de

Österreich: Medienlogistik Pichler-ÖBZ, E-Mail: mlo@medien-logistik.at

E-Books sind erhältlich unter www.litwebshop.de

Inhaltsverzeichnis

Einführung

Swetlana Mengel 13

**I. Slavische Wortbildung im Lichte
verschiedener linguistischer Theorien** 17

Семантика и прагматика лексических единиц

в зеркале деривационных процессов

(Semantics and pragmatics of a word as mirrored by
derivational processes)

Зинаида Харитончик (Zinaida Kharitonchik) 17

За мястото и приложението на подходите

от значение към форма и от форма към значение

в славянските словообразователни изследвания

(About the place and application of the approaches from
the meaning to the form and from the form to the
meaning in the Slavic word-formation studies)

Юлия Балтова (Julija Baltova) 34

Підходи до вивчення семантики похідного слова:

українська дериватологічна школа в порівнянні

з іншими слов'янськими

(Approaches to study semantics of a loan-word:
comparison of the methods in Ukrainian
and other Slavic derivatologies)

Лариса Кислюк (Larysa Kysljuk) 47

Различити теоријски приступи префиксацији

у словенској творби речи

(Unterschiedliche theoretische Ansätze zur Beschreibung
der Präfigierung in der slavischen Wortbildung)

Рајна Драгићевић (Rajna Dragičević) 60

Национальные форманты-уникаты (Nationale Formanten-Unikate)	
Branko Tošović	73
Wortbildungsnester und konzeptuelle Frames (Словообразовательные гнезда и концептуальные фреймы)	
Alicja Nagórko	91
Besonderheiten der slavischen Wortbildung unter sprachhistorischen Aspekten (Особенности славянского словообразования в диахронно-историческом аспекте)	
Swetlana Mengel	104
Aspekty teoretyczne i pragmatyczne współczesnej słowiańskiej terminologii słowotwórczej (Theoretical and pragmatic aspects of building Slavic terminology in word formation)	
Zofia Rudnik-Karwatowa	129
Амбисемия в словообразовании (Ambisemie in der Wortbildung)	
Aleksander Kiklewicz	143
Словообразование как интерфейсный феномен (Word-formation as an interface phenomenon)	
Elizaveta Kotorova	163
II. Slavische Wortbildung in kontrastiver und komparativer Betrachtung	179
Perspektywy badań konfrontacyjnych słowotwórstwa (Perspektiven der kontrastiven Forschung im Bereich der Wortbildung)	
Krystyna Waszakowa	179

Агульныя праблемы супастаўляльнага вывучэння словаўтварэння славянскіх моў (Common problems comparative study of Slavic languages)	
Аляксандр Лукашанец (Aliaksandr Lukashanets)	201
Типологические универсалии славянского словообразования (Typologische Universalien der slavischen Wortbildung)	
Геннадий Николаев, Наталия Николаева (Gennadij Nikolaev, Natalija Nikolaeva)	218
Общеславянский фонд интернациональных словообразовательных морфем: теоретические и прагматические аспекты исследования (The Slavonic fund of international affixes: theoretical and pragmatic aspects of the study)	
Elena Koriakowcewa	234
Внутренняя динамика словообразовательных систем в близкородственных (славянских) языках: центробежное – центростремительное движение (Interne Dynamik der Derivationssysteme in slavischen Sprachen: Zentrifugale und zentripetale Tendenzen)	
Галина Нешименко (Galina Neščimenko)	251
Засади словотвірної категоризації лексики у міжслов'янських паралелях (Die Grundlagen der Wortbildungskategorisierung des Wortschatzes in interslavischen Parallelen)	
Євгенія Карпіловська (Jevgenija Karpilovs'ka)	272
Деривационный потенциал имен прилагательных: общность и многообразие (The derivational potential of adjectives: unity and variety)	
Василка Радева (Vasilka Radeva)	292

Безсуфиксни имена на жители (nomina habitatorum) в славянските езици (Suffixless inhabitants nouns [nomina habitatorum] in the Slavic languages)	
Цветанка Аврамова (Tsvetanka Avramova)	305
Принципы контрастивных исследований социолектной деривации (Principles of contrastive research in sociolect derivation)	
Елена Лукашанец (Elena Lukashanets)	321
Взаємозв'язки різнорівневих похідних одиниць мови як критерій їх зіставлення (на матеріалі східнослов'янських і новогрецької мов) (Verbindungen zwischen motivierten Spracheinheiten unterschiedlicher Sprachebenen als Komparationskriterium [am Beispiel der ostslavischen Sprachen und des Neugriechischen])	
Ніна Клименко (Nina Klymenko)	338
Словообразовательная мотивация русской лексики: соотношение между синхронией и диахронией, формально-семантические параллели с западноевропейскими языками (Motivational schemes in Russian lexical derivation between synchrony and diachrony, formal and semantics parallels with Western European languages)	
Serguei Sakhno	353
Греческо-славянские словообразовательные эквиваленты в переводах XIV века (Griechisch-slavische Wortbildungsäquivalente in den Übersetzungen des 14. Jahrhunderts)	
Лора Тасева (Lora Taseva)	370

Hypokoristika- und Honorifikativa-Bildungen in slavischen Übersetzungen des Berlaimont- Gesprächsbuchs (17. Jh.) (Уменьшительно-ласкательные и гоноративные [уважительно-почтительные] образования в славянских переводах «Бесед» Берлемона [XVII в.] Helmut Keipert	396
III. Slavische Wortbildung im Fokus von Einzelsprachen	417
Образование новых слов в русском языке: теоретические аспекты и когнитивно-дискурсивный анализ (Formation of new words in the Russian language: theoretical aspects and discourse analysis) Елена Петрухина (Elena Petrukhina)	417
Зборообразувањето како дел од македонската наука за јазикот од теоретски и прагматички аспект (Word formation as part of Macedonian science of language from theoretical and pragmatic aspects) Lidija Arizankovska	435
О комбинованој творби речи на фону других блиских назива (Zur kombinierten Wortbildung auf dem Hintergrund anderer nahe stehender Benennungsverfahren) Божо Ћорић (Božo Ćorić)	446
Hrvatsko rječoslovlje – između tradicije i novih potreba (Kroatische Wortbildung zwischen Tradition und neueren Tendenzen) Barbara Štebih Golub	462

<p>Tvorbena obilježja nomina agentis et professionis u savremenom bosanskom jeziku (Formative features of feminine nomina professionis in modern Bosnian language) Amela Šehović .....</p>	478
<p>Obrazilna konkurenčnost samostalniških istokorenskih sufikslnih sopomenk v novejši slovenski leksiki (Competitive suffixes in nominal same-root synonyms in recent Slovene lexis) Irena Stramljič Breznik .....</p>	494
<p>K současnému tvoření složených názvů osob v češtině (Contemporary Formation of Compound Personal Names in Czech) Ivana Bozděchová .....</p>	506
<p>Прагматические аспекты современного русского словообразования (Pragmatic aspects of the modern Russian word-building) Лариса Рацибурская (Larisa Raciburskaja) .....</p>	527
<p>Роль словообразования при маркировании социальной дистанции в обращении (Die Rolle der Wortbildungselemente bei Markierung sozialer Distanz im Anredeverhalten) Sergej Afonin .....</p>	540
<p>Powstawanie i zmiany funkcji polskiego przysłówka (Creation and functional changes of Polish adverbs) Krystyna Kleszczowa .....</p>	547

IV. Slavische Wortbildung im interdisziplinären Kontext	559
Lexika in der Wortbildung und Wortbildung in Lexika (Словари в словообразовании и словообразование в словарях)	
Renate Belentschikow	559
Деривационное гнездо как объект и модель в теории словообразования и практике лексикографирования (A derivational nest as an object and a model in the theory of word-formation)	
Алексей Никитевич (Aleksej Nikitevič)	576
Десять постулатов о принадлежности славянской аспектологии словообразованию и следствиях из этого для грамматики и лексикографии (Ten theses about Slavonic aspectology as a part of word-formation and consequences of that for grammar and lexicography)	
Игорь Милославский (Igor Miloslavskij)	590
Noch immer Wortbildung oder doch besser wieder Morphologie? (Все еще словообразование или все-таки лучше опять морфология?)	
Jochen Raecke	607
Die slavische Nominalphrase zwischen Wortbildung und Syntax (Славянские составные наименования между словообразованием и синтаксисом)	
Robert Hammel	622
Возможности словообразования в сфере выражения логических категорий (Potenzen der Wortbildung im Bereich logischer Kategorien)	
Ольга Ермакова (Olga Ermakova)	640

Словообразване и етимология (Word-formation and etymology)	
Ludwig Selimski	652
Трансформационна поезика (Transformationspoetik)	
Sergej Birjukov	665
Zu den Autorinnen und Autoren	675

Einführung

Das vorliegende Buch ist ein Gemeinschaftswerk mehrerer Autorinnen und Autoren, das in langjähriger Zusammenarbeit im Rahmen der Internationalen Kommission für slavische Wortbildung beim Internationalen Slavistenkomitee entstanden ist.

Das Hauptanliegen und die zentrale Idee des Projekts *Slavische Wortbildung im Vergleich. Theoretische und pragmatische Aspekte* ist das Bestreben, die Spezifika der Wortbildung in den slavischen Sprachen, die sich in dieser Hinsicht von den anderen indogermanischen Sprachen unterscheiden, in der (sprach)wissenschaftlichen Öffentlichkeit zu erörtern und sie ihr nahe zu bringen. Der beabsichtigte Vergleich beinhaltet sowohl die kontrastive und komparative Betrachtung konkreter sprachlicher Erscheinungen in slavischen und nichtslavischen sowie innerhalb der slavischen Sprachen, als auch den Vergleich zum Teil unterschiedlicher theoretischer Ansätze und Herangehensweisen bei der Beschreibung der Wortbildungssysteme in slavischen und nichtslavischen Sprachen und der Stellung der Wortbildung im Sprachsystem. Es wird ein Versuch unternommen, die besagten Wortbildungsspezifika im Slavischen exemplarisch aus diachroner und synchroner Sicht zu beleuchten und ihre besondere Rolle auf der pragmatischen Ebene zu verdeutlichen.

Das zugrunde gelegte Konzept wird in vier thematisch spezialisierten Kapiteln realisiert: I. Slavische Wortbildung im Lichte verschiedener linguistischer Theorien, II. Slavische Wortbildung in kontrastiver und komparativer Betrachtung, III. Slavische Wortbildung im Fokus von Einzelsprachen, IV. Slavische Wortbildung im interdisziplinären Kontext. Dabei wird bei der Beschreibung von Wortbildungsphänomenen im Slavischen im I. Kapitel der Schwerpunkt auf unterschiedliche theoretische Analysemethoden und theoriebildende Ansätze gelegt. Im II. und III. Kapitel treten konkrete sprachliche Besonderheiten in den Vordergrund, die mittels sprachvergleichender und innersprachlicher Analysen vorgestellt werden. Das abschließende IV. Kapitel zeigt die Problematik der Stellung der Wortbildung im Sprachsystem auf, die nicht nur bei den Beschreibungen slavischer und nichtslavischer Sprachen keinen Konsensus findet, sondern auch innerhalb der linguistischen Teildisziplinen der Slavistik als umstritten gilt.

Die Inhalte der vier Kapitel sowie ihrer einzelnen Beiträge sind durch Querverbindungen vielfach miteinander verknüpft. So verweist beispielsweise die konkrete Thematik der einzelnen Beiträge im IV. Kapitel, die bestimmte Phänomene der slavischen Wortbildung in der Lexik

(Belentschikow, Nikitevič), Morphologie (Raecke) oder Syntax (Hammel) verorten, bzw. sie mit der Ethymologie (Selimski), der pragmatischen Poetik (Burjukov) sowie der Logik (Ermakova) verbinden, auf den im abschließenden Beitrag des I. Kapitels geäußerten allgemeinen theoretischen Gedanken über die Wortbildung als ein *interface phenomenon* (Kotorova). Parallel findet im IV. Kapitel eine kontroverse Diskussion über die Zugehörigkeit bestimmter sprachlicher Erscheinungen zur Wortbildung oder zur Morphologie in den Beiträgen von I. Miloslavskij und Jo. Raecke statt. Die zentrale Stellung der Derivation in der slavischen Wortbildung wird aus synchroner (Kharitonchik) und diachroner (Mengel) Sicht im I. Kapitel beleuchtet und in mehreren Beiträgen des II. Kapitels auf der Grundlage des konkreten sprachlichen Materials (Karpilovs'ka, Klymenko, Sakhno) sprachvergleichend verifiziert. Unter diesem Gesichtspunkt wird die spezielle Rolle der Wortbildungsaffixe im Slavischen vorgestellt, u.a. aus der allgemein-theoretischen (Dragičević, Tošović – I. Kapitel), universal-slavischen (Nikolaev / Nikolaeva, Koriakowcewa, Neščimenko, Avramova – II. Kapitel) und (kontrastiv-)pragmatischen Sicht im diachronen (Taseva, Keipert – II. Kapitel) sowie synchronen (Radeva – II. Kapitel; Raciburskaja, Afonin – III. Kapitel) Aspekt. Die unterschiedlichen Herangehensweisen an die Analyse der abgeleiteten bzw. motivierten Wörter werden sowohl im allgemeinen Rahmen des reziproken Verhältnisses zwischen Form und Bedeutung (Baltova, Kiklewicz), als auch aus der Sicht der einzelnen derivatologischen Schulen (Kysljuduk) im I. Kapitel sowie anhand der Beschreibung einzelner Phänomene, wie z.B. des Wortbildungsnetzes (Nagórko, Nikitevič, Petrukhina), in den Kapiteln I., IV. und III. vorgestellt. Dieses Präsentationsmuster wird auch bei der Darlegung der Problematik des innerslavischen Sprachvergleiches in der Wortbildung beibehalten: Diese wird sowohl aus der Sicht unterschiedlicher allgemein-theoretischer Ansätze (Waszakowa, A. Lukashanets – II. Kapitel), als auch anhand konkreter Sprachvarietäten – der (Wortbildungs)Terminologie (Rudnik-Karwatowa – I. Kapitel) bzw. der Soziolekte (E. Lukashanets – II. Kapitel) – beleuchtet. Die Beiträge im III. Kapitel, die sprachhistorischen (Kleszczowa) und gegenwärtigen Wortbildungsprozessen in einzelnen slavischen Sprachen gewidmet sind, zeichnet teilweise eine Verknüpfung durch einen konkreten gemeinsamen Untersuchungsgegenstand aus, z.B. die Bildung von Personenbezeichnungen (Šehović, Bozděchová, vgl. Avramova im II. Kapitel). Die meisten Beiträge dieses Kapitels beschäftigen sich jedoch gleichzeitig mit der Rolle der Wortbildung in den aktuellen Prozessen der Herausbildung neuerer slavischer Standardsprachen: Spezifische Wortbildungserscheinungen werden dabei aus der theoretischen und pragmatischen Perspektive

der Normbildung im Mazedonischen (Arizankovska), Serbischen (Ćorić), Kroatischen (Štebih Golub), Bosnischen (Šehović) und Slowenischen (Stramljič Breznik) betrachtet.

Die Entscheidung, Teile des Buches im Sinne der slavistischen Tradition in slavischen Sprachen – darunter in mehreren jüngeren slavischen Standardsprachen – zu verfassen, widerspricht aus unserer Sicht nicht dem Hauptanliegen des Projekts. Eine kurze Zusammenfassung in deutscher oder englischer Sprache, die jedem solcher Beiträge vorangestellt wird, erlaubt dem Leser, die Gesamtproblematik zu erfassen. Bei besonderem Interesse besteht die Möglichkeit des persönlichen Kontakts zu den Autoren: Ihre Kontaktadressen befinden sich am Ende des Buches.

Die Gestaltung der Druckvorlage besorgten Tatjana Chelbaeva, Anna Jouravel und Jurij Trofimov, wofür ihnen an dieser Stelle ganz herzlich gedankt sei. Ich danke auch allen Autorinnen und Autoren, die die Korrektur ihrer eigenen Beiträge in der für den Druck formatierten Endfassung noch ein Mal gelesen haben. Mein aufrichtiger Dank gilt ebenfalls der Deutschen Forschungsgemeinschaft: Ihre finanzielle Unterstützung hat die 15. Internationale Konferenz der Kommission für slavische Wortbildung vom 11. bis 15. Mai 2014 in Lutherstadt Wittenberg ermöglicht, die u.a. der letzten Besprechung der Inhalte des vorliegenden Buches diente.

Swetlana Mengel

Halle a.d. Saale, im Dezember 2014

Засади словотвірної категоризації лексики у міжслов'янських паралелях

Євгенія Карпіловська

In der ukrainischen Sprache, wie in anderen slavischen Sprachen, stellt die Wortbildung eine der zentralen Möglichkeiten der Nomination dar. Als Hauptprinzip bei der Kategorisierung des Wortschatzes anhand der Wortbildungsprozesse erweist sich die Abgrenzung des stabilen und aktiven Kerns der Ableitungen von der mobilen Peripherie, die aus Wörtern besteht, deren präponierte und postponierte Konstituenten entweder noch keine Wortbildungsfunktion erlangt (Affixoide), oder diese Funktion bereits eingebüßt (tote Affixe) haben.

In dem vorliegenden Beitrag wird die Dynamik dieses Prozesses am Beispiel des Erlangens eines affixalen Status' von fremdsprachigen Konstituenten ukrainischer Komposita gezeigt. Dabei zeichnen sich drei Phasen des Prozesses ab: 1) Festigung einer Kompositumskonstituente ausschließlich in der Endposition (-завр: бронтозавр, іхтіозавр); 2) abweichende Formen einer Konstituente mit derselben Bedeutung in verschiedenen Positionen im Wort (злінт- und -зліф: злінтотека – ієрогліф, нетрогліф); 3) abweichende Formen einer Konstituente mit unterschiedlicher Bedeutung abhängig von der Position im Wort (ерг- und -ург: ергонім – драматург, металург). Eine besondere Aufmerksamkeit wird auf sekundäre Suffixoide, wie -мат in автомат, und auf homonymische Morpheme in Entlehnungen verschiedener Perioden, wie -вер in ландвер, бундесвер und софтвер, нетвер, лінгвер, gelegt.

В українській мові, як і в інших слов'янських мовах, словотворення незмінно становить один із провідних способів номінації. З огляду на це формальні, семантичні й функціональні ознаки похідних слів закладають надійне підґрунтя для категоризації лексики, її систематизації за спільними параметрами будови і значення. Для мов з перевагою синтетизму в номінації, таких, як українська, словотвірна категоризація виступає потужним важелем самоорганізації та саморегулювання системи мови. Категоризація мовного матеріалу, зокрема словотвірна категоризація лексики, моделює стан мови й такого важливого її складника, як номінація, у певний відтинок часу, а от-

*In: Svetlana Mengel (Hg.). Slavische Wortbildung im Vergleich.
Theoretische und pragmatische Aspekte.
Berlin 2014.*

же, незмінно актуальна як для теорії мовознавства, так і для мовної практики. На таку модель спираються лексикографи для підготовки нових словників, у тому числі, різного типу морфемних і словотвірних, граматисти – для створення нових граматик (теоретичних і практичних), педагоги – для викладання слов'янських мов як рідних або іноземних, інформатики й програмісти – для створення систем автоматичного опрацювання мовної інформації.

Категоризація похідної лексики передбачає з'ясування здатності засобів словотворення утворювати групи похідних зі спільним словотвірним значенням. Найнижчий показник такої здатності становить пара слів. Саме така мінімальна серійність відмежовує словотвірну категорію від лексичної. При цьому ми трактуємо словотвірну категорію конкретизовано, беручи до уваги не лише спільне словотвірне значення похідних, а й засіб його вираження – формант. Скажімо, в українській мові пару слів *вібр-ант*, *сон-ант* є підстави розглядати як мінімальну за обсягом словотвірну категорію «тип звуків» з єдиним формальним показником на відміну від лексико-словотвірної категорії «візерунок на вишиванці», до складу якої входять як похідні (*проскурочки*, *хрестики*, *кривоніг*, *настилування*, *реп'яшки*, *чорнобривці* тощо), так і непохідні назви (*скраклі*, *цимбали*, *огірки*, *кучери*) і яка не має єдиного формального показника.

Вдаючися до термінів, які свого часу для вивчення граматичних категорій запропонував Б.Л. Уорф (Уорф 1972), ставимо на меті далі з'ясувати, які засоби словотворення в сучасній українській мові мають статус абсолютних (необмежених у своїй дії та єдино можливих) показників категорій слів, а які можуть таку функцію виконувати лише за певних умов, бути обмеженими у своїй дії та вибірними з низки інших засобів. Зіставлення фактів української мови з матеріалом інших слов'янських мов (російської, польської), а також їхнє осмислення в традиціях не лише української школи дериватології, а й у концепціях представників інших мовознавчих шкіл Європи та Америки, дає змогу окреслити можливі підходи до вивчення словотвірної категоризації лексики слов'янських мов, спільне й відмінне у ній.

Словотвірній системі мови, як і будь-якій іншій системі, що має неоднорідний склад елементів і різну міру їхньої організації внаслідок функціонування протягом тривалого часу і в розлоному просторі, в контактах з іншими мовами і в різних суспільно-політичних умовах, властива польова структура. Елементи в такій системі за певними ознаками форми та змісту формують ядро, периферію і пе-

рехідну строкату смугу між ними. Засади словотвірної категоризації лексики у слов'янській дериватології й ґрунтують на відмежуванні стабільного й активного ядра похідних слів від периферії, яку формують слова, до- або післякореневі складники яких ще не набули словотвірних функцій (афіксоїди) або повністю їх втратили (мертві афікси). Перехідна смуга між ядром і периферією відзначається мобільністю, оскільки може засвідчувати рух слів з периферії до ядра (для певних типів активних запозичень або актуалізованої лексики) і, навпаки, від ядра до периферії (для лексики, пасивізованої з різних причин).

До ядра належать ті деривати, подільність яких, а отже, й дериваційна функція їхніх формантів не викликають сумнівів. Їх утворено за стабільними, регулярно відтворюваними моделями. Деривати в складі ядра системи формують, в термінах М.С. Трубецького, пропорційні опозиції на відміну від ізольованих, нерегулярних опозицій дериватів, що перебувають на периферії системи. Крім відтворюваності й серійності, такі засоби мають і високий показник продуктивності. Наприклад, в українській мові віддієслівний іменник *читач* утворено за моделлю ядра системи (пор. *читати* – *читач* = *слухати*–*слухач*, *шукати* – *шукач*). За даними комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови (далі – МСФ), іменників, утворених за моделями «основа дієслова + суфікс *-ач*» у ньому налічується 628 (Клуменко/Карпіловська 1994). Натомість іменники *мазеп* (від *мазати*), *гульвіса*, *гультіпака*, *гультяй* (усі нині виводять з дієслова *гуляти*, хоча історично їх утворено від основи прикметника *голий* (ЕСУМ 1982 I, 618) утворені за поодинокими зразками периферії системи сучасного українського словотвору; вони формують ізольовані опозиції зі своїми твірними одиницями.

Опозицію ядра й периферії системи словотвору за різними ознаками форми та семантики похідних дослідники окреслюють як протиставлення: 1) дериватів з повним та неповним ступенем подільності основ (Н.О. Янко-Триницька, М.В. Панов, Л.П. Крисін, В.І. Максимов), 2) повних і неповних словотвірних квадратів (Дж. Гринберг), 3) власне дериватів, семантику яких описують парафрази, й ономасіологічних, або асоціативних дериватів, описуваних перифразами (А. Нагурко), 4) неідіоматичних : ідіоматичних словотвірних типів похідних (В.В. Лопатін, І.С. Улукханов); 5) похідних, подільних та оформлених слів (О.А. Земська). В основі всіх цих опозицій лежить протиставлення слів, вивідних за певними правилами, словам інвентарним, списковим. Крім того, до уваги беруть і ступінь

прозорості, «прочитуваності» значення похідного слова за його формою. Якщо деривати ядра надаються до синхронного словотвірного аналізу, то для пояснення будови дериватів периферії доводиться залучати етимологічний аналіз слова, як у випадку з поданими вище українськими *гульвіса, гультипака, гультай*.

Нагадаю й думку Л.В. Щерби про важливість з'ясування правил словотворення для мовної діяльності спільноти й розуміння засад різних способів номінації. «Як зроблені слова, – зазначав він, – справа словника, де має бути подано й подільність слова, якщо його склад ще відчутний і може бути дієвим чинник мовлення (*parole*)». На основі аналізу таких живих похідних виводять правила словотворення, що дають змогу робити нові слова, а між ними перебувають, як їх визначав Л.В. Щерба, «випадки перехідні, коли те чи те слово можуть забувати і робити ніби знову». Пор. його приклади *носильщик, метельщик, читальщик, ковырляльщик* на противагу *свинец і огурец*, словотвірну будову яких можна розкрити, на думку вченого, «лише за допомогою дослідницького підходу» (Щерба 1945, 181). Ці погляди Л.В. Щерби суголосні міркуванням І.І. Ковалика про ресурси словотворення як про «весь мовний будівельний матеріал, з якого вже утворились або ще утворюються нові слова різними словотворчими способами [...]» (Ковалик 2007, 92).

Використовуючи терміни оригінальної лінгвосеміотичної теорії українського мовознавця А.О. Білецького, можна твердити, що в кожен певний відтинок часу словотвір як реальна діюча система виявляє в своїй польовій структурі: 1) ядро як зону *абсолютного ладу*, підпорядковану чинним правилам словотворення, 2) периферію як зону *абсолютного безладу*, для складників якої неможливо вивести правила, такі похідні можна лише перелічити й запам'ятати їхнє значення, і 3) ближче й даліше оточення ядра або ближчу й дальшу периферію як зони, відповідно, *відносного ладу* й *відносного безладу*, до складників яких правила словотворення діють вибірково (Білецький 2012, 500).

1. Ядро – зона абсолютного ладу

Абсолютний лад в словотвірній системі забезпечують слова, процес побудови формальної та семантичної структури яких можна описати правилом. Таке правило діє протягом досить тривалого часу, виявляючи стабільність у мові, а сама така категорія здатна поповнюватися новими словами. Спроможність того чи іншого форманта утворюва-

ти категорію може виявлятися по-різному: 1) він може бути абсолютним і виступати в усіх словах з певним словотвірним значенням або 2) бути наявним у всіх словах певної категорії, проте сама така категорія може не мати абсолютного характеру. У системі українського словотвору є лише один абсолютний показник категорії слів з гранично граматикалізованим словотвірним значенням – це суфікс інфінітива дієслів **-ти**, що його мають без винятку всі українські дієслова, як похідні, так і непохідні (*бути, мати* і *біліти, товаришувати*). Решта навіть граматикалізованих словотворчих засобів, таких, як суфікс імперфектива **-ов** (*ліквідовувати* від *ліквідувати*), постфікс **-ся** (*учити-ся*), суфікс посиленої безперервної дії **-от-бряжк-от-і-ти** від *бряжкати*), суфікси прислівників способу дії **-о** та **-е** (*весел-о* від *веселий, байдуж-е* від *байдужий*), префікс тотально-об'єктного роду дії **по-** (*по-набирати, по-поїздити*) абсолютні для категорій слів з такими значеннями, проте самі такі категорії, за визначенням Б.Л. Уорфа, вибірні, а не абсолютні. Їхнє формування обмежують певні семантичні ознаки як твірних слів, так і формантів. Ці засоби до того ж не єдино можливі для оформлення такої семантики, як і саме словотворення виступає не єдино можливим способом вираження таких значень.

Наприклад, дієслова зі значенням безперервної посиленої дії у нормі української мови можна утворити від дієслів звучання (*стукотіти* від *стукати, гримотіти* від *гримати*), проте не від дієслів розумової діяльності (неможливе **думотіти* від *думати* чи **мислотіти* від *мислити*), однак таке значення можна оформити засобами синтаксису – словосполученнями *весь час (безперестанку) думати (про щось), тільки про це й думати*. Для таких формантів-категоризаторів в дію вступає система переваг, яка й визначає залежно від чинних мовних норм показник їхньої здатності до категоризації і регулює наповнення словотвірних категорій з ними. Отже, дериваційні правила описують переважно вибірні категорії лексики, формулюючи закономірності сполучення певних формантів з певними твірними основами у певний період побутування мови. Саме такі застави словотвірної категоризації лексики заклав у підґрунтя опозицій *системна й емпірична продуктивність* М. Докуліл, *узувальна й оказіональна деривація* – Е. Ханпіра, Н.О. Янко-Триницька, І.С. Улуханов, Ж.В. Колоїз. Ці ж параметри склали підставу для обґрунтування поняття словотвірного типу в концепції І.І. Ковалика. Він так визначив цей спосіб словотвірної категоризації лексики у своїй праці 1958 р. «Вчення про словотвір»: «Словотвірний тип – це певна словотвір-

на структура з відповідним словотвірним значенням, яку становлять належність твірного слова (основи) до певної частини мови, дериванта, дериватор та деривативне (словотвірне) значення» (Ковалик 2007, 211). Словотвірний тип І.І. Ковалик розглядав як конкретизацію словотвірної категорії.

Розмірковуючи над засадами словотвірної категоризації лексики, не можна не погодитися з твердженням В.М. Никитевича про те, що «граматика віддана правилам. Вона повинна неодмінно передати і закріпити правило, яке вона виявила. Повинна бути система правил і цій системі мають підлягати найрізноманітніші факти» (Никитевич 1993, 14). Такі правила для творення дериватів складають дериваційну граматику мови. В.М. Никитевич визначив її так: «Дериваційна граMATика – це граMATика системи номінативної деривації мови» (Там само, 41). На нашу думку, у своїй дефініції учений окреслив один з можливих типів дериваційної граматики – основоцентричний. Така граMATика зорієнтована на виведення правил реалізації в дериватах аспектів семантики твірного слова, профілювання його лексичного значення. Можливий і інший тип дериваційної граматики – формантоцентричний, який передбачає формулювання правил реалізації категорійних й розрядних значень форманта, профілювання його словотвірного значення в сполученнях з твірними основами. Наслідком першого підходу до словотвірної категоризації лексики можуть слугувати *семантико-словотвірні парадигми* в трактуванні Р.С. Манучаряна і О.А. Земської, *номінативні ряди* В.М. Никитевича, *словотвірні відміни* К. Бузашшіової чи *дериваційні класи* І.І. Ковалика, а наслідком другого – словотвірні ряди в аплікативній породжувальній граматиці С.К. Шаумяна і П.А. Соболевої та в її українській версії, яку запропонувала Н.Ф. Клименко. Ще в одному з перших тлумачних словників української мови – «Словнику української мови» П.П. Білецького-Носенка (укладений в 1840-х роках, опублікований в 1966 році) було запропоновано поняття афіксального гнізда, пор. у ньому гніздо з вершиною-суфіксом **-ствіе** та його варіантом **-ство**: *благодарствіе, пришествіе, странствіе, добродійство, благоденство*.

Водночас осново- і формантоцентричні дериваційні граматики взаємодоповняльні і звернення до якоїсь з них зумовлює лише конкретне дослідницьке завдання. Аналіз мовної динаміки, осмислення зокрема змін в лексиконі, конкурування питомих і запозичених ресурсів номінації гостро ставлять перед мовознавцями завдання з'ясувати придатність словотворчих засобів мови для нових когнітив-

них потреб мовців, їх нових мовних смаків. У розв'язанні такого завдання зростає, на наше переконання, вага саме форманто-центричної дериваційної граматики, вивчення тих зразків і моделей побудови слів, які вже є в номінаційному арсеналі національної мови. Вивчення активності засобів словотворення підтверджує дію правил чи спонукає до їхнього доповнення, уточнення, а то й до їх заперечення та формулювання нових правил, більш відповідних живій мовній практиці.

Дериваційне правило в українській лінгвістичній традиції будують як на забороні певних можливостей системи (правила заборони, або обмеження), так і на виборі якоїсь із таких можливостей в разі їхнього конкурування (правило переваг, або вибору) (Клименко 2007, 142-143). Наприклад, у післякореневій частині простих афіксальних слів української мови на відміну від префіксальної неможливе з'являння, пор. заборонені в її дериваційній граматиці формальні структури слів на зразок **стука-от-а-ти* (від *стука-ти*) – дозволено лише *стук-от-а-ти* з усиченням тематичного кінцевого голосного дієслівної основи, **какао-ов-ий* (від *какао*) – за правилом відбувається накладання кінця основи іменника й початку форманта (за іншого підходу – усичення голосного основи) і структура деривата виглядає як *какао-в-ий*. У префіксальній частині слів і на стику префікса і кореня з'являння дозволено: *пере+о-бирати*, *за-ахати*.

Правила переваг на відміну від правил заборони зберігають усі деривати, можливі за законами словотвірної морфотактики, лише регулюють їхній вибір для вживання. Так, від прикметників система українського словотвору дає змогу утворювати низки найменувань особи-словотвірних синонімів, часом з різним їхнім стилістичним ореолом, оцінними конотаціями чи прихованими значеннями, пор.: *мудр(ий)* – *мудр-ець*, *мудр-ак*, *мудр-ій*. Є в українській мові також слово *мудр-агель* з тим же значенням, але унікальним післякореневим відрізком – уніфіксом, за терміном О.А. Земської. За даними МСФ, деривати із суфіксами **-ець**, **-ій** та **-ак** виявляють різну активність у системі мови щодо формування словотвірних категорій зі значенням особи за властивою їй ознакою. Їхню активність передусім можна встановити, спираючись на обсяг тих словотвірних рядів, у які входить кожен з таких дериватів-конкурентів. Так, із суфіксом **-ак** у МСФ засвідчено 17 слів з прикметниковою основою (крім *мудр-ак*, також *нім-ак*, *чуж-ак*, *юн-ак* тощо), з **-ій** та **-ець** – по 9 (відповідно, крім *мудр-ій*, також *багат-ій*, *горд-ій*, *скуп-ій* тощо, а крім *мудр-ець*, також *зухвал-ець*, *молод-ець*, *стар-ець* та інші).

Крім здатності до формування словотвірних рядів, як кількісний показник міри участі формантів у категоризації похідних може виступати показник активності вживання тих чи тих слів-конкурентів у текстах. Наприклад, за даними двотомного «Частотного словника сучасної української художньої прози» у 2-х томах (Київ, 1981), у його півмільйонній текстовій вибірці жодного разу не зустрілися слова *мудрак* і *мудрій*, щоправда, й слово *мудрець* зафіксовано лише 2 рази. Причину переваг у правилах творення цих словотвірних синонімів, на нашу думку, слід шукати в значно ширшій твірній базі суфікса **-ець**, а отже, в його потужнішій функції засобу словотвірної категоризації. У ряді назв особи із суфіксом **-ець**, крім описаного вище підряду відприкметникових іменників, виділяються підряд відіменникових та віддієслівних іменників, пор.: *україн-ець*, *вдів-ець*, *гварді-ець*, *держав-ець*, *консерватор-ець* і *гон-ець*, *їзд-ець*, *мов-ець*, *твор-ець*, *шв-ець*. У МСФ безпрефіксних простих назв осіб із суфіксом **-ець** засвідчено 276, із суфіксом **-ак** (58), а із суфіксом **-ій** – 45.

Появу словотвірних синонімів з однаковим категорійним і різними розрядними словотвірними значеннями може спричинювати й прагнення означити різні аспекти того самого поняття, названого твірним словом, пор. вже давно відомий в українській мові історизм *подат-ник* «той, хто платить податі» і новостворене *податків-ець* «працівник податкової служби». Щодо вищезгаданих *мудрак* і *мудрій*, то вони містять сему іронічної оцінки надмірного розумування особи. Як приклад таких різноаспектних словотвірних синонімів О.С. Кубрякова подавала тріаду російських дериватів *игрок*, *игрец*, *игрун* (Кубрякова 1981, 169).

Явище відходу від загального дериваційного правила, а отже, потребу у формулюванні додаткових правил можна спостерегти як серед питомих похідних, так і серед слів із запозиченими основами або афіксами. Навіть деривати з однозначними суфіксами, майже стовідсотково охоплені певними правилами, здатні демонструвати їхнє розхитування, порушення такого абсолютного ладу й створення відносних ладу чи безладу. Наприклад, суфікс **-ість** в українських відприкметникових і віддієприкметникових іменниках має максимально узагальнене словотвірне значення опредметненої ознаки: *молод-ий* – *молод-ість*, *ефективн-ий* – *ефективн-ість*, *стисл-ий* – *стисл-ість*. За даними МСФ, таким дериваційним правилом описано 4841 слово. Однак саме узагальнене словотвірне значення, не прив'язане до контекстів уживання таких слів, сприяє розвитку й

конкретизації базової семантики таких транспозитів, формуванню назв осіб: *знаменит-ий* – *знаменит-ість* з окремим розрядом таких дериватів – титулувань осіб вищого положення в певній ієрархії: *висок-ий* – *висок-ість*, *світл-ий* – *світл-ість*, *свят-ий* – *свят-ість*, а також назв предметів, часу, місця. Причому, в деяких з похідних конкретизоване значення опредметненої ознаки стає основним: *вічн-ий* – *вічн-ість*, *місцев-ий* – *місцев-ість*. Інколи такі додаткові значення дериватів оформлені в окремі слова за допомогою різного наголосу, пор.: *відом-ий* – *відом-ість* (ознака) і *відом-ість* (документ), пор. з рос. *ведомость* від застарілого *ведомый*.

Часто такі деривати позначають сукупність об'єктів з певними ознаками і вживаються у множині, пор.: *відом-ий* – *відом-ост(i)* «знання в якій-небудь галузі». У межах категорії збірності виділяються розряди дериватів, підставою для формування яких стає значення характеристики особливого характеру, властивостей такої сукупності об'єктів як предмета або знаряддя виконання якоїсь дії, закладені в метафоризованих значеннях твірних прикметників: *крайній* – *крайн-ост(i)*, *премудрий* – *премудр-ост(i)*. Для вираження саме такого значення в українській мові сформувався спеціальний варіант цього суфікса з граматичним значенням множини **-ощ(i)**, який вважають одним із виявів самотності української словотвірної категоризації (Ковалик 1965): *тонкий* – *тонк-ощ(i)*, *хитрий* – *хитр-ощ(i)*, *хитромудрий* – *хитромудр-ощ(i)*, *веселий* – *весел-ощ(i)* і пор. рос. *веселье*.

Деякі з таких слів мають застарілий або книжний характер: *милості* «дар, пожертвування», *вільності/вольності* «права, привілеї». Для формулювання додаткового правила для такого ряду слів тлумачні словники української мови подають ремарку *тільки мн.* (тільки множина). Однак для пояснення деяких слів у тлумачних словниках обмежувальна ремарка *тільки одн.* (*тільки одна*), навпаки, з'являється коло базового значення опредметненої ознаки: *тільки одн.* *премудрість* «надзвичайна, глибока мудрість» і *премудрість/премудрості* «щось надзвичайно складне для сприймання, розуміння».

Таку ж тенденцію до конкретизації цього категорійного значення від транспозиційного до мутаційного й ускладнення правил деривації, що передбачають дальше структурування цієї словотвірної категорії, виділення в ній розрядів спостерігаємо в російській мові, пор.: найменування особи *бездарность*, *знаменитость*, *личность*, *посредственность*, *серость*, сукупностей *глупости*, *подроб-*

ности, премудрости, сладости, тонкости, хитрости, місця окрестность(и), возвышенность, низменность, абстрактних понять – математичних величин окружность. Подекуди така узагальнена назва має характер евфемізму – *внутренности* (пор. з укр. *нутроці*), *промежность* (в укр. та ж модель, але з іншим суфіксом – *промежна*).

Новий мовний матеріал також доводить необхідність доповнити правило побудови іменників із суфіксом **-ість**, зокрема вказівкою на розширення їхньої твірної бази. Він засвідчує активізацію їх творення від основ відносних прикметників: *азіатськість*, *голівудськість*, *донецькість*, *українськість*, *екранність* (телебачення), *електоральність* (певної соціальної групи) та основ означальних займенників: *іншість*, *самість* (пор. нім. *selbst*, рос. *самость* як термін аналітичної психології К.Г. Юнга). Такі деривати часом становлять синоніми до розряду вже наявних похідних із суфіксами **-чин(а)/-щин(а)**, проте не мають їхньої негативної конотації. Цим, очевидно, й зумовлена їхня поява та активність у сучасній українській мові, пор. *азіатськість*, *азійськість* «ознака за належністю до Азії, усього азійського, азійського» і *азіатчина* «дикість, відсталість, грубість». О.А. Земська свого часу звертала увагу на особливу роль відносних прикметників у сучасному російському словотворенні. Вони через вказівку на вихідний об'єкт, позначений іменниковою основою, дають змогу у вторинному іменнику виразити таку ознаку узагальнено й нейтрально (Земская 2004). Цим же у сучасному українському й російському лексиконах, особливо професійних, зумовлене зростання активності творення вторинних іменників із суфіксом **-ість** саме від відносних прикметників на IV такті деривації, пор.: укр. *особа* – *особистий* – *особист-ість* – *особистісний* – *особистісн-ість* і рос. *лицо* – *личный* – *личн-ость* – *личностный* – *личностн-ость*. Появу мутаційних значень у транспозиційних похідних можна розглядати і як реалізацію різних семантичних валентностей твірного слова, пор.: *сиді-нн(я)* (дія і предмет (*сидіти на чому*)), *чита-нн(я)* (дія і об'єкт (*читати що*)).

На спроможність дериватів із загальною семантикою, утворених за продуктивними моделями, виходити за межі чинних дериваційних правил на матеріалі польської мови вказувала К. Клешова. Вона, досліджуючи в історичній перспективі деривати з такими продуктивними формантами, як суфікс парадигматичних дериватів **-ę** в називному відмінку однини, виявила в нього розлогий шерег слів з різною конкретизацією загального, базового значення недорослості

(*ciele*). Цю групу слів пізніше поповнили деривати з гіпокористичним, зменшено-пестливим (*szkapię*), патронімічним (син – *panię*) значенням, а також зі значеннями малий за розміром, необов'язково недорослий (*rybię*), частина цілого (*zwierzę*) та ін. (Kleszczowa 2008, 28-29). К. Клещова назвала явище структурування базового загального значення таких слів «деструктивним наслідком продуктивності дериваційних знаків і правил» (Там само).

Той же процес профілювання значень у модифікаційних похідних, з часом полярними оцінними конотаціями, спостерігаємо й в українській мові, пор. *внуч-(а)* і *бров-ен(я)*, *вожд-ен(я)*, з іншими суфіксами – *людиці*, *народ-ець*, *мелодій-к(а)*, *кофт-ин(а)*. У сполученні із суфіксом особи **-к(о)** суфікс недорослості **-ен** став патронімічним (*шевч-енк(о)* – спершу «син шевця»), а згодом міг позначати й підмайстра, помічника того, хто названий твірною основою (*ткаченко*, *коваленко*, *паламаренко*, *титаренко*). Ці назви закріпилися з часом як прізвища українців. Розвиток семантики недорослості, демінутивності в історичній перспективі дав і такі квазідемінутиви, як *зубець* (на стіні фортеці), *стілець* (меблі) або *бичок* (лежак на горіщі, риба, недопалок цигарки). Н.О. Янко-Триницька російські деривати на зразок *ручка* (дверей), *ножка* (стільця), *бровка* (бігової доріжки), *спинка* (дивану) та ін. розглядала як розмірно-оцінні утворення, омонімічні демінутивам (Янко-Триницька 1975, 178-180). Вважаємо, що в межах таких моделей спостерігається розвиток словотвірного значення від модифікаційного до від'ємно-модифікаційного (у тавтологічних утвореннях на зразок *книга* – *книж-к(а)*, *ріка* – *річ-к(а)*) і зрештою – до мутаційного, як в українських *сторона* – *сторін-к(а)* (книжки) або польських *strona* – *stron-ic(a)* (Puzynina 1978, 196; Карпіловська 1999, 39-43). Щоправда, тлумачні словники такі утворення здебільшого подають як різні значення того самого слова, пор. в академічному тлумачному «Словнику української мови»: *басок* – 1. Зменш. до **бас 1**; 2. Струна в музичних інструментах, що дає низький звук (СУМ 1971 I, 110). Це зайвий раз доводить різний спосіб пояснення похідних слів в тлумачному й словотвірному словнику. Останній має враховувати не лише семантичну, а й формальну мотивацію дериватів.

Як сигнал до розхитування чинних правил словотворення можна розглядати появу нових слів-омонімів. О.П. Єрмакова, розглядаючи в російській мові новотвори *афганец*, *подснежник*, *ночник*, *времянка* та інші з новими розрядними значеннями, сформованими іншими змістовими зв'язками між формантом і твірною ос-

новою, назвала це явище «вторинним використанням словотвірної моделі» (Ермакова 1999). Спостерігаємо це нині й в українському словотворі, пор. *державник*₁ «державний діяч», засвідчений ще в «Словарі української мови» за ред. Б.Д. Грінченка (1907-1909) і новотвір *державник*₂ «студент, який вчиться за державний кошт», нові деривати *альтернативник*₁ «особа, що проходить альтернативну військову службу» і *альтернативник*₂ «особа нетрадиційної сексуальної орієнтації».

2. Оточення ядра/периферії – зона відносного ладу/безладу

У зв'язку зі словами з неповною подільністю основи постає важливе питання критеріїв добору мовного матеріалу для формулювання правил словотворення й побудови словотвірних категорій. Чи ґрунтувати правила лише на лексиці, кодифікованій у нормативних загальномовних словниках, чи, навпаки, розширювати підставу для правил за рахунок діалектної, застарілої, професійної, жаргонної лексики, наслідків мовної гри, каламбурного словотворення? Часом вони не лише структурують правило, а й дають інший погляд на самий статус деяких формантів. Наприклад, українська розмовна практика дає приклади активізації або створення унікальних формантів у складі таких слів, як *неньк-іот* (від *ненька* як образне позначення батьківщини), *бомж-арх*, *піар-аст*, *суржик-о-їнець* (від *суржик* + [укра]їнець, пор. зі словом *чухраїнець* (*чухр(a)* «обрубані гілки» + [укра]їнець), яке створив український письменник Остап Вишня), жаргонізм-продукти мовної гри *рогат-исимо*, *кльов-ісимо* та інші. Деякі з цих слів можна трактувати як наслідки телескопії, творення вторинних формантів, пор.: *бомж-арх* як *бомж* + [оліг]арх і пор. композити з грецькою основою **-арх** *ієр-арх*, *мон-арх*, *патрі-арх* та ін. Проте чи доводять такі продукти словотворчості статус цих кінцевих компонентів слів як словотворчих засобів? Переконані, що саме експресія подібних гібридів підтверджує усвідомлення носіями мови їх статусу «чужинців» в українському словотворі.

Запозичена лексика також потребує вироблення засад формування того фактичного підґрунтя, на якому діє певне правило словотвірної категоризації лексики. Такі засади дають змогу й по-різному визначати ступінь подільності основ іншомовних слів. Наприклад, в українській літературній мові є запозичені з німецької мови слова *патронташ* і *ягдташ* з кінцевим морфемним відрізком **-таш** зі збереженим в їхній семантиці від нім. *Tasche* спільним значенням «сум-

ка». Якщо перше слово має неповний ступінь подільності за його кореляцією зі словом *патрон*, то інше, за класифікацією Н.О. Янко-Триницької слід визнати неподільним. Є й українське дієслово *розташувати* в значенні «розмістити щось десь». Єднальною ланкою між неповно подільним *патронташ*, умовно подільним *ягдташ* і залишково подільним (з непрозорим на українському мовному ґрунті коренем **таш-**) *розташувати* можуть стати, за умови такого розширення матеріалу для зіставлення, українські історизми й діалектизми. Так, у «Словарі української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка, створеному на народно-розмовній основі, знаходимо слова: *таш* «балаган, палатка (пояснення в цьому словнику подано російською мовою – Є.К.)», «род брезента для накрывания волон: полотно, которым обтянут ба лаган»; *ташка* «кожаная дорожная сумка, носимая крестьянами, особенно гуцулами, через плечо, украшенная медными пуговицами и другими медными украшениями»; *ташувати* «приводить в порядок, раскладывать» (СГ 1909 IV, 250). У російській мові зберігся історизм *ташка* як назва плоскої шкіряної сумки для карабінних набоїв спершу у гусарів, а потім взагалі у військових. «Толковый словарь живого великорусского языка» В.І. Даля слово *ташка* в різних значеннях подає й у говорах як півдня, так і півночі Росії, пор.: у воронезьких говорах зі значенням «мышка, подплечье» або в архангельських – зі значенням «ноша, беремя, охалка» (приклад у цьому ж джерелі – *ташка сена*) (Даль 1866 IV, 393). Отже, включення до основи словотвірної категоризації історизмів та діалектизмів дає часом змогу поєднати в певну групу розрізнені на периферії, а то й уже за межами словотвірної системи мови слова, інакше визначити їхню морфемну й словотвірну структуру й з периферії перевести їх у зону відносного безладу, переходу від периферії до оточення ядра системи. У даному разі лексеми з коренем **таш-** в українській та російській мовах можна об'єднати в мішане, коренево-словотвірне, гніздо.

Надзвичайно важливим при визначенні ступеня подільності лексики іншомовного походження і завдяки цьому її входження до процесу словотвірної категоризації є також розмежування загальноживаних та термінологічних слів. Л.О. Шкатова у своєму дослідженні, присвяченому подільності медичних термінів в російській мові, переконливо довела, що в свідомості фахівців-медиків та звичайних носіїв мови такі слова не лише мають різний ступінь подільності основи, а й самі виділені відносно самостійні елементи можуть належати до різних морфемних класів. Так, елемент **-дром**, що в

словах загальнолітературної мови займає завжди кінцеву позицію, а отже, й має статус суфіксоїда (*ракетодром, космодром, змеєдром, мотодром*), у термінології медицини становить кореневий елемент з іншим значенням, хоча в семантиці термінів і зберігається загальне значення грецького етимона *ο δρόμος* «дорога, шлях». На доказ цього твердження Л.О. Шкатова подає такі приклади з російської медичної термінології, як *дромомания* «непереборний потяг до бродяжництва», *антидромный* «немісцевий» (Шкатова 1991, 155). Те ж явище спостерігаємо у функціонуванні елемента **-іатр** (рос.-**иатр**), подекуди у формі **-ятр** від грецького *ο ιατρός* «лікар». У загальнолітературній лексиці він постає як суфіксоїд, виступаючи лише в кінцевій позиції в слові, а в лексиці спеціальній, медичній, як основа композитів, набуваючи здатності займати й початкову слівну позицію, пор. приклади, подані Л.О. Шкатовою: *педиатр, психиатр* (крім того, додамо за нашими матеріалами з українських словників ХХ ст. *гер-іатр-і(а), гініатр*) та *иатрогенія, иатрогенный, иатрофизика (ятрофизика)* (Там само).

З просуванням дериватів від ядра до периферії системи їхня формальна й семантична будова затемнюються, а форманти в їхньому складі стають усе менш здатними до категоризації, розподілу й збирання лексики. У цьому полягає діаметральна протилежність між питомою та запозиченою лексикою. Питома лексика в історичній перспективі втрачає свою словотвірну структуру, стає непохідною, як укр. *осокір* (пор. *ос-о-кір «дерево (чорна тополя) з корою, як в осики» – ЕСУМ 2003 IV, 224), а запозичення можуть з часом набувати не лише подільності, а й виділяти форманти з потужною здатністю до категоризації лексики, такі, як суфікси **-аці(а)/-яці(а)**, **-изм/-ізм**, **-ист**, **-ент**, префікси **анти-**, **контр-**, **а-**, **син-** або кінцеві основи композитів на зразок **-граф**, **-лог**, **-метр**, **-скоп**, **-оїд** та ін. Для найменування таких післякореневих елементів у складі запозичень найзагальнішим вважаємо термін *суфіксоїди*. На сьогодні існує велика присвячена їм література, що осмислює строкатий за своїм складом мовний матеріал. Зауважимо, що суфіксоїдом традиційно прийнято називати кінцеві основи композитів, які набувають у процесах основокладання певної регулярності. У цьому трактуванні суфіксоїди подано, наприклад, у додатку до «Інверсійного словника української мови» (К., 1985), укладеного за матеріалами 11-томного академічного тлумачного «Словника української мови» (К., 1970-1980). Тут представлено 15 елементів на кшталт **-актний**, **-водний**, **-госп**, **-терапія**, **-філ**, **-фор** тощо.

М.Д. Степанова на позначення цих структурних компонентів слова запропонувала термін *напівсуфікс* (Степанова 1953); в україністиці цим терміном послуговувався І.І. Ковалик (Ковалик 1958, 48). М.Д. Степанова запропонувала такі критерії виділення одиниць зі статусом напівсуфіксів: 1) безумовний формальний збіг з основою (рідко словоформою слова), що вільно функціонує; 2) етимологічний зв'язок з цим словом, що виключає випадковий збіг за звучанням з неспорідненою основою (напр., в німецькій мові префікс **erz-** та іменник *Erz* «руда»); 3) більша чи менша серійність, тобто вживання не в одному, а в кількох (часто багатьох) словах; 4) семантична подібність до відповідного слова за умови більшого чи меншого ступеня його переосмислення (Степанова 1979).

Сучасний український лексикон у зонах відносного ладу подає чимало розрядів слів із суфіксоїдами, які виявляють повторюваність у тому самому значенні в основах з повним ступенем подільності. У «Словнику афіксальних морфем української мови» (САМУМ 1998) налічується 49 однозначних і 12 багатозначних суфіксоїдів іншомовного походження на зразок **-іаль** зі значенням «зона, шар» в *бат-іаль*, *пелаг-іаль* або **-ін(а)** з демінутивним значенням в *віол-ін(а)*, *мандол-ін(а)*. Такі елементи можуть бути омографічними питомим суфіксам: *горизонт-аль*, *норм-аль* і *ков-аль*, *стриг-аль*. Інколи вони можуть мати спільні значення, проте сполучатися з твірними одиницями різної частиномовної належності, пор.: **-ир** з дієслівними основами в питомих словах *провод-ир*, *повод-ир* і з іменниковими основами в запозичених *бригад-ир*, *команд-ир*. За останні роки група таких суфіксоїдів, здатних до групування лексики, поповнилася новими одиницями. На те, що деякі з них рухаються від морфемного до словотвірного рівня мови, вказує поява з деякими з них гібридних утворень на українському мовному ґрунті, напр.: *інтер-нет*, *бот-нет*, *інтра-нет* і *Укрнет* (хоча цю мішану аббревіатуру можна розглядати й як наслідок транслітерування імені домена *ukr.net*). Такі іншомовні компоненти слова, різні за походженням (основи, корені, флексії) за набуття активності проходять шлях від категоризаторів морфемних рядів до категоризаторів рядів словотвірних. Сигналом такого переходу стає поява дериватів, в яких вони сполучаються з питомими основами на зразок *сін-аж* в ряду *літр-аж*, *метр-аж*, *тонн-аж*, *вольт-аж*. Спостерігаємо й активність цілого ряду аброморфем іншомовного походження: **-мат** (з *автомат*) *банкомат*, *паркомат*, *кавомат*, *муз(ик)омат*, *вітромат*, а також появу суфіксоїдних основ композитів з питомих ресурсів, що набувають актив-

ності й формують нові дериваційні правила, як основа **-залежний** у новотворах *алкозалежний, наркозалежний, тютюнозалежний, інтернетзалежний* і навіть в експресивно-оцінних *політзалежний, мітингзалежний, новинозалежний*. Спершу цю основу вживали лише для означування програмного забезпечення комп'ютерів *машинозалежна мова, програма, оптимізація* (з англ. *computer-dependent*).

Як ряд слів із новим суфіксоїдом можна розглядати і групу англіцизмів *хардвер, софтвер, лінгвер, нетвер*. Суфіксоїд **-вер** (від англ. *ware* «вироби, товари, продукти») до українського лексикону входить з новим порівняно зі своїм англійським прототипом спеціальним значенням. Якщо в англійській мові композити з кінцевою основою **-ware** становлять переважно назви посуду (пор. *stoneware* «керамічний посуд», *tableware* «столовий посуд», *china-ware/chinaware* «фарфоровий (буквально – китайський) посуд», *delftware* «фаянсовий (буквально – дельфтський) посуд»), то в українську мову композити із суфіксоїдом **-вер** прийшли як терміни інформатики й обчислювальної техніки і позначають різновиди забезпечення роботи комп'ютера: апаратного (інструментального), алгоритмічного, програмного, лінгвістичного чи мережного. Утім, в англійській мові основа **-ware** виявляє значно вищу активність у розглядуваній терміносистемі, ніж засвідчені вже українськими словниками терміни інформатики з її українським відповідником **-вер**. До *hard-ware, software, lingware, netware* – прототипів вищеподаних українських термінів-англіцизмів додамо ще такі, як *firmware* або *romware* «мережне програмне забезпечення», *wetware* або *liveware* «людський складник, людський чинник, люди як частина великої комп'ютерної системи», які подають інший спосіб адаптування англійських прототипів до системи сучасної української мови (АУТС 2006). Відсутність поки що гібридів, де б цей компонент сполучався з питомою основою, не дає підстав для надання йому статусу слово-творчого засобу. Це поки що компонент організації морфемних рядів слів.

В українській мові суфіксоїд такої ж форми, але з категорійним значенням «збройні сили» (від німецького *Wehr* «оборона, опір, захист») можна виокремити зі складу запозичених раніше з німецької мови композитів *бундесвер, ландвер, рейхсвер, хеймвер*. Отже, елемент **-вер** у нових англійських запозиченнях утворює з таким же елементом у давніших німецьких запозиченнях омонімічну опозицію.

Динаміку словотвірної категоризації української лексики засвідчують і різні ступені суфіксалізації кінцевих основ іншомовних композитів. Можна виділити 3 ступені цього процесу: 1) закріплення основи лише в кінцевій позиції (**-завр** *бронтозавр, іхтіозавр*); 2) різна форма основи з тим самим значенням в різних позиціях у слові (**гліпт-** і **-гліф** *гліптека – ієрогліф, петрогліф*) та 3) різна форма основи з різним значенням залежно від позиції у слові (**ерг-** і **-ург** *ергонім – драматург, металург, хірург, теург*).

3. Периферія (= зона абсолютного безладу)

Слова, форму й семантику яких не вдається описати правилом, потрапляють до периферії словотвірної системи. З поданого вище синонімічного ряду дериватів на позначення мудрої особи за формою післякореневого складника структури випадає слово *мудрагель*. Вдавшись до етимології цього слова, яке прийшло до українського лексикону з мовлення бурсаків, освічених людей, можна відновити його первісну форму як «вісник, провісник мудрості», де компонент **-агель** є видозміненим грецьким *ο άγγελος* «вісник». В українській мові це грецьке слово засвоїлося в ряді конфесійних термінів у різних формах: *ангел (янгол), архангел, євангеліє*. Колишній композит *мудрагель* з його деминутивом *мудрагелик*, як і слова *мудрий, мудрак, мудрик, мудраль* закріпилися з оцінною негативною або іронічною конотацією, оцінкою того, хто мудрствує лукаво. Як відповідник до російських *умник, лукавец, хитрец* подає це слово «Словарь української мови» за ред. Б.Д. Грінченка. Унікальність форми, отже, стає сигналом до поглибленого аналізу основи такого слова, пошуків причин появи післякореневого компонента, що відрізняється від регулярних формантів, описаних правилом. Показове щодо цього й слово *дров-ітн(я)* «місце, де зберігають або рубають дрова» в зіставленні з рядом слів *смолокур-н(я), маслороб-н(я)* з елементарним суфіксом зі значенням «місце». Композитна спершу основа слова *дровітня* (**дров-а** + **тн-у-ти**) через відхід на мовну периферію безпрефіксного дієслова *тяти/тнути* зазнала спрощення, а згодом і перерозкладу за аналогією з таким словом, як *робіт-н(я)* (від *робота*). Проте збереження регулярного значення місця, приміщення дає підстави включити компонент **-ітн(я)** разом з компонентами **-арн(я)** *винарня, друкарня, -івн(я)* *скарбівня, солодівня* як варіант для творення ізольованого деривата до загального правила побудови цієї словотвірної категорії. З часів відомої статті Г.О. Винокура «Замет-

ки по руському словообразованню» (1946), у якій він визнав утворення з унікальними (неповторюваними) коренями чи афіксами на зразок рос. *буженина, попадьє, петух* и *песня* непохідними словами, суперечки довкола подібних одиниць і правомірності їх залучення до словотвірної категоризації лексики не припиняються. У різні періоди ця група неповністю подільних слів частково змінює свій склад, поповнюючись новими утвореннями, а отже, й необхідністю їхнього осмислення. До неї потрапляють питомі слова, як російське *песня* чи українське *пісня*. Останнє з іще більш затемненою словотвірною структурою, оскільки твірні для нього дієслова набули розмовного (*пїти*) або діалектного характеру (*пїяти*), а нормативним стало префіксальне *співати*. Проте переважають у цій зоні запозичені слова на зразок російського *попадьє* чи українського *попадя* (з грецького *η παππαδιά* «дружина попа»).

Приплив нової лексики і зворотний процес – відхід певних шарів лексики на периферію мовної системи, а то й вилучення з неї, надають проблемам словотвірної категоризації лексики нової актуальності. Необхідно окреслити склад таких компонентів, їхнє співвідношення зі спільнокореновими та спільноструктурними словами, роль у сучасних процесах словотвірної номінації, а отже, й їхню вагу у словотвірній категоризації лексики. Міжслов'янські й неслов'янські паралелі дають змогу виявити спільне й національно відмінне в тенденціях і ресурсах словотвірної категоризації лексики окремих слов'янських мов, зокрема в ролі словотворення у мовній концептуалізації та категоризації світу.

Література

- АУТС 2006: Е. Пройдаков, Л. Теплицький. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування. Київ.
- Білецький 2012: А. Білецький. Система и несистема в естественном языке. А.О. Білецький. Вибрані праці. Київ, 498-509.
- Даль 1866 IV: В. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. Санкт-Петербург.
- Ермакова 1999: О. Ермакова. Влияние идиоматичности семантики производных слов на вторичную реализацию словообразовательных моделей в русском именном словообразовании последних десятилетий (к проблеме взаимодействия словооб-

- разования и лексики). Новые пути изучения словообразования славянских языков. Р. Беленчиков (изд.). Магдебург, 239-245.
- ЕСУМ: Етимологічний словник української мови. Олександр Мельничук (голов. ред.). Київ, 1982, т.І; 1985, т.ІІ; 2003, т. ІV.
- Земская 2004: Е. Земская. Относительное прилагательное как специфический класс производных слов. Е.А. Земская. Язык как деятельность. Морфема. Слово. Речь. Москва, 158-196.
- Карпіловська 1999: Є. Карпіловська. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. Київ.
- Клименко 2007: Н. Клименко. Дериваційне правило. Українська мова: Енциклопедія. В. Русанівський, О.Тараненко, М. Зяблюк та ін. (ред.). Київ, вид.3. 142-143.
- Ковалик 2007: Іван Ковалик. Вчення про словотвір. Вибрані праці. В. Грещук (упоряд.). Івано-Франківськ - Львів, 21-169.
- Ковалик 1958: І. Ковалик. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими. Львів, ч. 1.
- Ковалик 1965: І. Ковалик. Своєрідні особливості іменникового словотвору української мови. Граматичні та стилістичні студії з української і російської мов. Київ, 69-89.
- Кубрякова 1981: Е. Кубрякова. Типы языковых значений. Семантика производного слова. Москва.
- Никитевич 1993: В. Никитевич. Грамматика и деривационная грамматика. Теоретические основы деривационной грамматики. Гродно, ч. I.
- САМУМ 1998: Н. Клименко, Є. Карпіловська, В. Карпіловський, Т. Недозим. Словник афіксальних морфем української мови. Київ.
- СГ 1909 IV: Словарь української мови. Б. Грінченко (ред.). Київ.
- Степанова 1979: М. Степанова. Словарь словообразовательных элементов немецкого языка. Москва.
- Степанова 1953: М. Степанова. Словообразование современного немецкого языка. Москва.
- СУМ 1971 I: Словник української мови. І. Білодід (голова ред.). Київ.
- Уорф 1972: Б. Л. Уорф. Грамматические категории. Принципы типологического анализа языков различного строя. Москва. 44-60.
- Шкатова 1991: Л. Шкатова. Членимость и производность иноязычных терминов. Актуальные проблемы русского словообразования. Самарканд, ч. I, 94-96.

- Щерба 1945: Л. Щерба. Очередные проблемы языковедения. Известия Академии наук СССР, том IV, вып. 5, 173-186.
- Янко-Триницкая 1975: Н. Янко-Триницкая. Членимость слов типа ручка, ножка. Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование. Членимость слова. Москва. 175-185.
- Kleszczowa 2008: K. Kleszczowa. Destrukcyjne skutki produktywności znaków i reguł słowotwórczych. Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов. Є. Карпіловська (ред.). Київ, 23-36.
- Klymenko/Karpilovs'ka 1994: N. Klymenko, Ie. Karpilovs'ka. Computer Morpheme-Word-Formative Database and Its Applications. Journ. of Quantitative Linguistics. Vol. 1, № 2, 113-131.
- Puzynina 1978: J. Puzynina. Transpozycja, mutacja, modyfikacja. Poradnik językowy. № 5, 193-199.